

*ՉԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ», Հրատարակու-
րիսն Թէֆէեան Մշակութային Միութեան, Պէյրութ, 1978, 286 էջ:*

*Չաւէն Մարրլեանի այս հատորը Հայկական Հարցը Հարժար-
ժեր իր քննահանրութեանը մէջ, այլ՝ անոր անընչուող երեք մասնակի
երեւոյթները միայն: Հեղինակը իր «Երկու Պօքս»-ին մէջ կը կատա-
րէ այս անհրաժեշտ ճշգումը:*

*Առաջին բաժինը՝ «Կարս Արտահանի Հարցը Թուրք-Սովետ
Յարաբերութեանց Լոյսին տակ (1939-1977)», առանձին ուսումնասի-*

բութիւն մըն է, ուր քննարկուած է Հայկական Հարցի այս նորագոյն երևոյթ: Որպէս ազդիւր օգտագործուած են բրիտանական արտաքին նախարարութեան արխիւները, նաև հայերէնով, թրքերէնով եւ արևմտեան լեզուներով լայն տեսած զիրքեր ու յօդուածներ: Հեղինակը վստահօրէն անդրադարձած է այս անհաւասարակչիւ մօտեցումի թերութեան՝ օգտագործուած միայն մէկ պետութեան արխիւներուն: Դիւրին է մատնանշել որ պատմական ուսումնասիրութիւն մը պէտք է քննութեան ենթարկէ քանի մը պետութեանց արխիւները, այս պարագային նաև թրքական եւ սովետական, սակայն իրատես եւ արդար բլլար: Համար, անհրաժեշտ է ի մտի ունենալ արտասահմանի հայ դատախազանոցի գործնական դժուարութիւնները — արտօնութիւն ձեռք բերել սերտելու յիշեալ պետութեանց արխիւները: Այսուհանդերձ, կը կարծենք որ նիւթին քննարկումը պիտի բլլար շատ աւելի ամբողջական եւ հիմնուոր, եթէ հեղինակը օգտագործած բլլար Միացեալ Նահանգներու արտաքին նախարարութեան արխիւները, որոնք արամադրելի են պրպտողին: Միացեալ Նահանգները, մանաւանդ Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն ետք, շատ կարեւոր դեր խաղաց Կարա-Արտահանի հարցին մէջ: Կը կարծենք որ առանց դէթ անոնց քննարկումին՝ հարցը իր ամբողջութեանը մէջ չի ներկայանար օգտամութեան ստղեւ:

Երկրորդական ազդիւրներու պարագային, ինչպէս յիշուցաւ, հեղինակը օգտագործած է հայերէնով լայն տեսած հայաստանեան թէ արտասահմանեան զիրքերու եւ յօդուածներու կողմին՝ թրքերէն որոշ հրատարակութիւններ: Թրքերէն յօդուածներուն կարեւոր մասը թարգմանարար կամ քաղուածարար հրատարակուած է հայ մամուլին մէջ:

Քննարկուած հարցը ներկայացուած է իր ժամանակագրական բարդ հոլովոյթով: Ան սերտօրէն կապուած էր, եւ կը շարունակէ մօտէն առնչուած մնալ, ոչ միայն Սովետ. Միութեան եւ Թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութեանց, այլ նաև միջազգային քաղաքական իրադրձութեանց եւ դիւանադիտական յարաբերութեանց յարափոփոխ փոփոխութուն: Համաշխարհային Բ. Պատերազմի աւարտին, Սովետ. Միութիւնը Կարա-Արտահանի հարցը նախ կը ներկայացնէ որպէս հայկական հողային պահանջ. իսկ զօրացնելու համար այս թեզը՝ սփիւռքի հայաշատ գաղութներուն մէջ կը կազմակերպուի ներգաղթ դէպի Սովետական Հայաստան:

Ապա հրապարակ կը նետուի վրացական ռօբինաւոր պահանջը: Նախապէս, ինչպէս տեղին դիտել կու տայ հեղինակը, Վրացին վրացական մասը սովետներուն կողմէ անդրակիւրէն նշուած էր՝ (էջ 65): Թէ սովետները ինչո՞ւ վրացական թեզը առաջ քշած էին նիւ-

Թի քննարկման ընթացքին՝ յայտնի չի դառնար: Միւս կողմէ՝ Արեւմտեան պետութեանց զիւրքը սկիզբէն իսկ հայոց համար նպաստաւոր չէր: Միջազգային քաղաքական կացութեան փոփոխութեան հետ՝ Բրիտանիա եւ Միացեալ Նահանգներ յստակօրէն կ'որդեգրեն Թուրքիոյ պաշտպանի կեցուածք, մանաւանդ երբ կը սկսի զպաղ պատերազմի եւ Թրուսիոյն վարդապետութեան շրջանը: Ապա, Սոփեա. Միութիւն, յայնուհետեւ բարի դրացիական յարաբերութիւնների պահպանման, 1935 թ. Մայիսի 30-ին, կը հրատարակ Թուրքիոյ նկատմամբ հողային ամէն պահանջէ: Այնուհետեւ, Կարս-Արտասանի հարցը, դէժ միջազգային դիւանադիտութեան համար, կը դառնայ արխիւային նիւթ:

Հեղինակը աւելի շատ սեւեռումի տակ առած է նիւթին պատմական տուեալներն ու դէպքերը, քան՝ ծանրացած անոր զլխաւոր փուլերուն վերլուծման: Իր վերլուծումները, որոնք կը նպաստեն հարցին պարզարանման, ընդհանրապէս արագ են եւ հապճեպ: Նիւթը նոր է եւ աշխատական, եւ հետեւաբար աւելի դժուար է զայն քննութեան ենթարկել:

Հատորին երկրորդ նիւթը՝ «Ներքին Հողերու Հարցը», նոյնպէս աշխատական է, եւ ցարդ անլոյծ մնացած խնդիր մը: Հասկնալիօրէն օդադործուած աղբիւրները՝ յօդուած, զիւրք, թէ փաստաթուղթերու հաւաքածոյ, ընդհանրապէս հայկական են: Ռուսական եւ սովետական արխիւներու բացակայութիւնը առաջին անհարկով թերեւս նկատելի չէ. անոնց քննութիւնը շատ բան պիտի աւելցնէր ուսումնասիրութեան բովանդակութեան, եւ անոր որակին: Բրիտանական սահմանափակ թիւով արխիւները անչուշտ կը նպաստեն նիւթին, սակայն ոչ բաւարար են, ոչ ալ այնքան կենսական, որքան՝ սովետականները:

Այս բաժինին մէջ ներկայացուած են Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի հարցերը՝ նախասովետական թէ սովետական շրջաններուն մէջ: Հեղինակը ներկայացնելէ ետք հայապատկան երկու հողամասերուն վերջին 60-65 տարիներու քաղաքական հոլովոյթները, «Քաղաքական Տեսութիւն» ենթարածին մէջ կը քննէ Սոփեա. Միութեան սահմանադրութեան տրամադրութիւնները, երկրէն ներս ցարդ տեղի ունեցած հողային փոփոխութեանց նախընթացները եւ «Փան-Թուրքիոյ վտանգը»: Ան կ'արծարծէ «Ինքնորոշման իրաւունքը», եւ զիւրք կը ճշդէ տիրող կացութեան («սթաթիւս քօ») պահպանման դէմ: Այս բաժինին մէջ Հեղինակը յստակ կերպով իր տեսակէտը կը պաշտպանէ:

«Ներքին Հողերու Հարցը» մասին ցարդ զրուած բաղձաթիւ յօդուածներուն մէջ Չ. Մարլեանի ուսումնասիրութիւնը ամենէն ամբողջականն ու աշխատականն է:

Երբորդ բաժինը կ'ընդգրկէ այլ նիւթ մը : Քիւրքիոյ Քիւրտերը եւ Հայկական Հարցը : Արազ ակնարկէ մը ետք քիւրտերու պատմութեան վրայ, հեղինակը կ'անդրադառնայ Հայ-քրտական յարաբերութեանց փուլերուն, քրտական դանազան ապստամբութեանց, քիւրտերու ներկայ կացութեան, ու Հայ եւ քիւրտ ժողովուրդներու ապագայ հեռանկարներուն : Հեղինակին համար հոս պատմական տուեալները ատաղճ են վերլուծելու համար Հայ-քրտական կապերու հին թէ նոր այլազան երեսները : Մարլիան չի վարանիր շեշտակի տեսակէտներ եւ կարծիքներ յայտնել (էջ 263) : Ուսումնասիրութեան վերջին երեք-չորս էջերը կարծէք հրաւէր կ'ուղղեն երկու ժողովուրդներուն՝ իրարհասկացողութեան եւ համագործակցութեան :

**

Կարս-Արտասանի Հարցը ամենէն կնճռոտ խորքով եւ ամենէն լայն տարողութեամբ նիւթն է, ուր հեղինակը շնորհիւ իր պրպտումներուն յաջողած է խնդրին այլազան ծալքերուն վրայ լոյս ափռել : Մնացեալ երկու բաժինները թէեւ մասնաւոր նորութիւններ երեւան չեն բերեր, սակայն կը լուսարանեն եւ ամբողջական կերպով կը ներկայացնեն նիւթերը :

Գրախօսուող հատորին մէջ մէկտեղուած երեք ուսումնասիրութիւնները թէեւ երեւութապէս անջատ նիւթեր կը շօշափեն, իրենց խորքին մէջ սակայն անկապ չեն : Երեք նիւթերն ալ կը վերաբերին Հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան՝ ընդհանրապէս, եւ Հայկական Հարցին՝ մասնաւորապէս : Մարլիան այս գործով կրկնակի նպաստ կը բերէ նախ Հայ ժողովուրդի պատմութեան, ապա՝ անոր քաղաքական դատին պաշտպանութեան :